

The term «Holodomor» in scholarly and media publications of the Ukrainian diaspora (the 1960s – 1980s)

Mykhailo B. Kostiv

National Museum of the Holodomor Genocide

PhD. (History) (Ukraine)

email: kostivmb@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-6661>

ResearcherID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2507399>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218419170>

Abstract.

The purpose of the article is to examine the dynamics of the use of the term Holodomor in scholarly and media publications by the Ukrainian diaspora in Canada and the United States during the 1960s – 1980s, as well as to identify the key factors that contributed to its gradual consolidation in the historical discourse outside Ukraine. **The methodology of the research.** The research employs a comparative method to examine the dynamics of the term «Holodomor» in Ukrainian diaspora publications (historical documents, academic publications, newspapers, and public statements). **Scientific novelty.** The research reflects how the term «Holodomor» became established in the public discourse of the Ukrainian diaspora. It also highlights the contribution of scholars, public figures, and journalists in shaping and disseminating the concept of Holodomor as genocide. **Conclusions.** One of the earliest recorded uses of «Holodomor» was found in Mykhailo Marunchak's 1963 work The System of German Concentration Camps and the Policy of Extermination in Ukraine. The term gained wider recognition in the 1980s, particularly in Ukrainian publications in Canada. Marunchak's 1985 book A Nation in the Struggle for its Existence used the term «Holodomor» over 70 times. Additionally, an early instance of the phrase «Ukrainian Holodomor-Genocide» was discovered in a Winnipeg publication of the 1980s. In Ukraine, the term «Holodomor» became widely adopted in public and academic discourse from the late 1980s and early 1990s. The research confirms that the term «Holodomor» was gradually established within the Ukrainian diaspora before gaining broader recognition in Ukraine. By the 1980s, the term had become dominant in diaspora publications, contributing to international awareness of the famine as genocide. This study provides a foundation for further research into the linguistic and historiographical evolution of the term and its role in shaping collective memory.

Keywords. Winnipeg, genocide, Holodomor, diaspora, Mykhailo Marunchak, Canada, Cold War.

Термін «Голодомор» у наукових і публіцистичних текстах української діаспори (1960 – 1980-ті рр.)

Михайло Костів

Національний музей Голодомору-геноциду

доктор філософії в галузі історії (Україна)

email: kostivmb@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4101-6661>

ResearcherID Web of science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2507399>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218419170>

Анотація.

Мета дослідження – з'ясувати динаміку вживання терміну «Голодомор» у наукових і публіцистичних текстах української діаспори в Канаді та США у 1960-х – 1980-х рр., а також виявити основні чинники його поступового закріплення в історичному дискурсі за межами України. **Методологія дослідження.** У роботі використано порівняльно-історичний метод, що дозволив дослідити вживання терміну «Голодомор» у монографіях, словниках, публіцистиці, зверненнях громадських організацій. Здійснено контекстуальний аналіз перших випадків фіксації цього терміну, а також ідейної складової, яку автори вкладали у поняття. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії системно проаналізовано поетапне входження терміну «Голодомор» до лексикону української діаспори та встановлено, що його активне використання почалося вже з 1963 р. Показано, що термін набув популярності в

діаспорі раніше, ніж в Україні. Також уперше виявлено факт вживання словосполучення «Український Голодомор-Геноцид» у зверненні 1983 р., що значно випереджає згадані в попередніх дослідженнях приклади. **Висновки.** У 1960-х – 1970-х рр. українська діаспора використовувала для означення голоду 1932 – 1933 рр. низку термінів: «великий голод», «голодова катастрофа», «український Голокост» тощо. У 1963 р. термін «Голодомор» використав у своїй праці Михайло Марунчак, а в 1985 р. він вжив це слово понад 70 разів у монографії «Нація в боротьбі за своє існування». Термін «Голодомор» також використали на встановленому у 1984 р. пам'ятнику у Вінніпезі. У 1980-х рр. в одному з вінніпезьких видань було вжито формулювання «Український Голодомор-Геноцид». Натомість в Україні цей термін почали вживати дещо пізніше – з початку 1990-х рр. Поодинокі характеристики голоду 1932 – 1933 рр. як геноциду в інтелектуальному середовищі України, яка на той час ще входила до складу СРСР, трапляються вже у 1970-х – 1980-х рр.

Ключові слова: Вінніпег, геноцид, Голодомор, діаспора, Михайло Марунчак, Канада, холодна війна.

Постановка проблеми. Термін «Голодомор» (інколи фігурує написання цього слова з малої літери) на сьогодні є усталеним в українській та світовій історіографії. Однак його поширення та закріплення як ключового терміна для позначення геноциду українців не було одномоментним. Протягом 1960-х – 1980-х рр., коли в СРСР тема голоду 1932 – 1933 рр. була табуованою, в середовищі української діаспори вживали різні слова для опису тих подій, зокрема «великий голод», «штучний голод», «голодова катастрофа», «український Голокост» тощо. Досі не проведено комплексного аналізу того, як і коли термін «Голодомор» поширився серед української діаспори в Канаді та США і яку роль у цьому процесі відіграли окремі дослідники та громадські діячі.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Темі Голодомору присвячений значний масив наукових і публіцистичних праць. Однак у вирі її досліджень історики часто не звертали уваги на саме походження терміну. Серед важливих у цьому контексті розвідок варто відзначити праці Джеймса Мейса (Масе, 1993) і Станіслава Кульчицького (Кульчицький, 2005), в яких, крім іншого, розглянуто поширення інформації про голод 1933 р. та перші приклади вживання слова «голодомор» в СРСР. Зміну термінів на позначення подій голоду 1932–1933 рр. розглянув також Василь Марочко (Марочко, 2007; Марочко, 2018). Історіографію Голодомору, зокрема в середовищі української діаспори Канади і США, дослідив у своїй монографії Віктор Гудзь (Гудзь, 2019).

Довгий час вважалося, що вперше слово «Голодомор» було вжите в чеському часописі «Večerník P. L.» за 17 вересня 1933 р. Зокрема, таку версію походження цього терміна навів в «Енциклопедії Голодомору» В. Марочко (Марочко, 2018, с. 91). У чеській мові слово «hladomor» не є власною назвою, а має загальне значення та використовується для опису масового голоду, спричиненого як природними, так і штучними факторами. Тож вважати статтю, опубліковану в «Večerník P. L.», першим випадком вживання власне слова «Голодомор» не варто – слово «hladomor», наприклад використовували і для характеристики подій «картопляного голоду» в Ірландії, і щодо інших голодів у світі (див., наприклад, Hladomor v minulosti, 1917).

У 2017 р. Ярослав Грицак, спираючись на результати машинних пошуків дослідниці Ксенії Кебудзинської, зробив висновок, що станом на час написання його статті першим відомим текстом, де було вжите слово «Голодомор», є книга «Московство» Павла Штепи, видана в Торонто в 1968 році (Грицак, 2017). Водночас дослідник зазначив: «Усі ці знахідки зроблені на підставі пошукових машин. Зрозуміло, що пошуки серед неоцифрованих текстів можуть дати інші, раніші результати. Тому варто продовжувати дослідження, де і коли це слово уперше появилось в українських текстах» (Грицак, 2017).

Тож **мета** нашої статті – проаналізувати перші відомі на сьогодні приклади вживання терміну «Голодомор», зокрема у наукових та публічних дискурсах української діаспори Канади та США (1960-ті – 1980-ті рр.).

Виклад основного матеріалу. У 1963 р. у Вінніпезі було видано книгу Михайла Марунчака «Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні» (Марунчак, 1963). Слово «Голодомор» у виданні загалом вжите 5 разів, але не в основному тексті, а в присвяті автора і передмові «Від видавництва», підписаній «Загальна бібліотека “УКТ”».

Наводимо ці фрагменти:

«ПРИСВЯТА

Вічно живучим в Народі, Мільйоновим Жертвам геноциду Українського Народу, в тридцятьліття сталінського голодомору в Україні, в двадцятьлітню річницю гітлерівського терору на Рідних Землях, цю скромну працю присвячує Автор» (Марунчак, 1963, с. 1).

Варто наголосити, що в цьому тексті слова «геноцид» та «голодомор» ужито поруч. До цього часу маловідомим фактом залишається те, що українці називали геноцидом злочини

.....
комуністичного режиму, зокрема голод 1932–1933 рр., ще з кінця 1940-х рр. (див., напр., Prof. T. S. [Tymofii Sosnovyi], 1948). Обґрунтування тези про геноцидну природу радянської політики щодо України перед Комітетом закордонних справ Сенату США під час слухань щодо ратифікації Конвенції про геноцид 9 лютого 1950 р. представив очільник Українського конгресового комітету Америки Лев Добрянський.

У вступі до книги М. Марунчака слово «голодомор» вжито чотири рази: «Річниця гітлерівського терору й геноциду в Україні збігається з другою трагічною річницею нашого народу, а саме зі сталінським голодомором, що мав місце в 1933 році в Україні. Враз з голодомором рівнож відбувалися масові арештування й розстріли українського активу: поетів, письменників, журналістів, культурних діячів, а врешті масові висилки до сибірських концентраційних таборів. В обох випадках йшлося про геноцид, про знищення української субстанції й зломання національного хребта народів. Наступ йшов на ліквідацію не одиниць а цілої народної маси. Сталінський голодомор забрав мільйонові жертви, бо тільки за загальними підсумками около сьоми мільйонів. Ці дві річниці — тридцятліття сталінського голодомору в ім'я колективізації й комунізму й двадцятліття терору в ім'я "Нової Європи" збігаються в 1963 році. Ці дні грози нашого народу забрали разом дванадцять мільйонів жертв. Саме пам'яті цим мільйоновим жертвам присвячуємо сьогоднішню працю» (Марунчак, 1963, с. 6).

Помітно, що в термін «голодомор» автор вкладає саме масову смертність від голоду. При цьому з тексту можна зробити висновок, що в розумінні автора Голодомор був елементом геноциду, складовими якого також були «масові арештування й розстріли українського активу: поетів, письменників, журналістів, культурних діячів, а врешті масові висилки до сибірських концентраційних таборів» (Марунчак, 1963, с. 6).

Текст, поданий за підписом «Загальна бібліотека "УКТ"», приховує автора вищеподаних рядків. Водночас автором відомих нам книг, які виходили у цьому вінніпезькому видавництві, є винятково М. Марунчак (Марунчак, 1962, 1964) (одну з книг авторства М. Марунчака, «Зустрічі з українськими піонерами Алберти» (вид. перше, 1964 р.), видавцем якої позначена «Загальна бібліотека "УКТ"», в українських бібліотеках ми не виявили, але про неї згадують в інших виданнях (Жила, 1991, с. 19, Марунчак, 1964 – 1965, с. 255)). Тож можемо зробити висновок: якщо М. Марунчак і не є автором цього тексту, то принаймні він мав значний ідейний вплив на представників видавництва.

У книзі «Студії до історії українців Канади. Т. 1». М. Марунчак подав довідку про організацію УКТ (Марунчак, 1964 – 1965, с. 158–159), повна назва якої – Українсько-Канадійське Товариство Прихильників Визвольної Боротьби України. Аббревіатура «УКТ» походить від назви «Українсько-Канадійське Товариство». З тексту довідки дізнаємося, що організація створена у 1953 р., а в 1958 р. стала частиною вінніпезької «Рідної Школи» ім. М. Шашкевича – освітньої організації українців Вінніпегу, заснованої в 1925 р. (Марунчак, 1976). Про основні завдання УКТ М. Марунчак писав так: «Допомога українському народові в його визвольній боротьбі, поборювання большевизму й всякий прояв московського імперіялізму, праця для піднесення моралі й етики в громадському й політичному житті українців Канади, плекання почуття дружби, толеранції та взаємопошани, а поборювання партійного фанатизму й нетолерантності...» (Марунчак, 1964 – 1965, с. 159). У вищезгаданій книзі М. Марунчака було вказано й адресу Загальної бібліотеки «УКТ», де, зокрема, можна було придбати і книги його авторства: General Library UKT, 116 Noble Ave., Winnipeg (Марунчак, 1964–1965, с. 255).

Газета «Українські вісті», що виходила в Едмонтоні (Канада), у короткій замітці про УКТ зазначала, що ініціатором його створення був саме М. Марунчак: «ВІННІПЕГ. – Від осени 1951 р. діяла ініціативна група під проводом д-ра М. Марунчака, щоб оснувати Товариство Прихильників Визвольної Боротьби в Україні. Минулої неділі (14 червня) ініціативна група успішно завершила свою діяльність успішними установчими зборами, що відбулися в приміщенні Народного Дому. Доповідь про завдання Українсько-Канадійського Т-ва Прихильників Визвольної Боротьби України виголосив д-р М. Марунчак...» (Українсько-канадійське товариство, 1953). Щоправда, в керівні органи УКТ М. Марунчака не вибрали (Українсько-канадійське товариство..., 1953). Втім, інколи М. Марунчак виступав від імені УКТ (Відділи останню прислугу..., 1962, Виступи Дарії Ребет..., 1963).

В травні 1963 р. рекламне оголошення про книгу «Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні» було опубліковане у вінніпезькій газеті «Новий шлях» (Корисна поява..., 1963). Також ця книга ввійшла до переліку нових видань, які регулярно подавала вінніпезька газета «Український голос» (Нові книжки і журнали, 1963). У вересні того ж року короткий огляд на книгу був опублікований і в «Українських вістях» у рубриці «З нових видань» (Німецькі злочини..., 1963). Втім, про Голодомор там не згадувалося, а центральною темою були нацистські репресії в Україні в роки Другої світової війни. Про те, що ця книга була поширеною в середовищі українців діаспори, опосередковано свідчить низка відгуків про неї, які друкували україномовні видання і за межами Канади: «Українське Слово» (Париж), «Українська

Думка» (Лондон), «Вільна Думка» (Сідней), «Свобода» (Джерсі-Сіті, США) (Жила, 1991, с. 51–52, 55–56).

Також слово «голодомор» згадане в книзі канадського публіциста українського походження Павла Штепи «Знадібки до словника чужослів», що була видана у 1967 р. (Штепа, 1967). Автор двічі вживає слово «голодомор»: «голод навмисний – голодомор» (Штепа, 1967, с. 26); «ПІМОКТОНІЯ – голодомор» (Штепа, 1967, с. 64).

Канадський славіст та мовознавець Ярослав Рудницький, який з 1955 до 1969 р. був головою Української вільної академії наук у Канаді, подає слово «голодомор» у статті «голод» у першому томі Етимологічного словника української мови, виданому у Вінніпезі у 1972 р. (Рудницький, 1972, с. 678). Роботу над етимологічним словником Яр. Рудницький розпочав у 1941 р. (Рудницький, 1972, с. LVI). Перший випуск (зшиток) (букви А–Б) вийшов у друкарні «Українського Голосу» у Вінніпезі в 1962 р.. Картотека словника постійно розширювалася (Рудницький, 1972, с. LXIV), тому достовірно не відомо, в якому році слово «голодомор» потрапило в картотеку.

Серед значного наукового доробку М. Марунчак також варто відзначити книгу «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі» (Марунчак, 1985), яка побачила світ у Вінніпезі вже у 1985 році. Цей текст проливає світло на питання реакції різних країн світу, зокрема представників української діаспори, на події 1932 – 1933 рр. в Україні. Також у цій книзі неодноразово використано термін «Голодомор».

У деяких виданнях 1980-х рр. використовували одночасно терміни «Голодомор» і «Великий голод». Наприклад, у вступі до праці Галини Сенишин «Бібліографія голоду в Україні 1932–1933» (Сенишин, 1983) Яр. Рудницький вживає термін «Великий Голод в Україні» (Сенишин, 1983, с. 4), а в основній частині Г. Сенишин використовує термін «Голодомор». У збірнику «Великий голод в Україні 1932–1933: збірник свідчень, спогадів, доповідів та статтів виголошених та друкованих у пресі в 1983 р. на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932–33 рр» (Великий голод..., 1988), більше десяти разів згадано і слово «голодомор», і словосполучення «великий голод». Натомість у тексті авторства Євгена Слонівського «“Голод специфічна форма більшовицького терору в Україні” (Доповідь виголошена перед членами клубу “Золотий Вік” ім. Івана Мазепи в Лондоні, Онт. в час відзначення п’ятидесятої річниці великого голоду в Україні в 1932–33 р.)» вжито словосполучення «великий голодомор» (Великий голод..., 1988, с. 47).

Про термінологічну невизначеність у називанні подій 1932 – 1933 рр. може свідчити й перша шпальта газети українців США «Свобода» за 23 серпня 1978 р.. Тут вжито терміни «комуно-московське голодоморство», «голодове народобвиство», «Великий Голод», «жахливий голодовий “Голокост” в Україні» (Свобода, 1978).

У своїй праці 1985 р. М. Марунчак вживає саме термін «Голодомор». Книга розпочинається з передмови видавництва Української Вільної Академії Наук в Канаді про складнощі, з якими стикалися українці в еміграції в круглі дати вікопомного 1933 р.: «Були різні круглі дати після трагічного голодомору в Україні 1933 р. В десятиріччя цієї потворної події української історії, цебто в 1943 р., Україна переживала нацистський голокост, вся спливала в крові і тим самим відсвіження в пам’яті апокаліптичного голодомору пішло в забуття. Декади після 1933 року застали українську діаспору в транзитному стані і заклопотану меншими і більшими внутрішніми політичними проблемами, хоча постійно відзивалися мужні голоси, щоб зааранжований і вимушений та екзикований голод в Україні не залишився забутим» (Марунчак, 1985, с. 5).

Далі вже сам М. Марунчак, характеризуючи події 1932 – 1933 рр., вживає такі слова і словосполучення: «Голодова облога в Україні 1933 р.», «народобвиство», «голодомор»: «Історія народів не знає такого масового народобвиства і то при допомозі штучно-викликаного голоду, як це занотовано в країні, яку звали і звать шпихлірем [комора (діалект.) – авт.] Європи»; «В заключенні можемо сказати, що голодову облогу чи голодомор поголовно влаштовано на українських етнографічних землях...» (Марунчак, 1985, с. 7).

Загалом у книзі слово «голодомор» вжито більше 70 разів. Є в ній і випадки його вживання, які можуть свідчити, що автор вважав саме цей термін найдоречнішим для опису подій 1932 – 1933 рр. Наприклад, світлину пам’ятника, відкритого у Вінніпезі 24 червня 1984 р., М. Марунчак підписує «ПАМ’ЯТНИК МІЛЬЙОНОВИМ ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ» (на українськомовному написі, який є частиною меморіального простору, використано вислови «голод-геноцид в Україні в 1932 – 33 роках» та «голодомор») (Марунчак, 1985, с. 143–144).

Термін «Великий голод» чи «Great Famine» у цій книзі вжито тільки у трьох випадках – винятково в назвах праць, де він фігурує.

Про поширеність вживання слова «Голодомор» саме у середовищі українських емігрантів Вінніпега свідчить і видання про вшанування у цьому місті 50-х роковин Голодомору, де в українськомовних текстах здебільшого вживається термін «Голодомор» і не вживається

«Великий голод» (Пропам'ятна книга..., [1986?]). Також у цьому виданні вжито термін «Український Голодомор-Геноцид». Його подано в перекладі (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 25) звернення до Вінніпезької шкільної ради від 13 грудня 1983 року доктора Володимира Лебедина, члена «Комітету відзначення Голодомору» (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 12). В англomовному оригіналі цей фрагмент подано як «...the Ukrainian Famine Genocide» (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 23). Наводимо ширший фрагмент перекладу: «Хоча ми радо приймаємо недавні світові маніфестації [заходи в багатьох країнах світу з вшанування 50-х роковин Голодомору – авт.], які звернули увагу на Український Голодомор-Геноцид, ми вважаємо, що ця тимчасова усвідомленість буде недовготривала й недостатня» (Пропам'ятна книга..., [1986?], с. 25).

Станом на тепер це найраніший відомий приклад вживання словосполучення «Голодомор-геноцид». В. Марочко в «Енциклопедії Голодомору» вказував, що цей термін вперше було використано в 1993 р. (Марочко, 2018, с. 92). Нам вдалося віднайти таке формулювання у статті в парламентській газеті «Голос України» за 10 вересня 1993 р. українського письменника Олеся Волі, який був членом створеної 27 червня 1992 р. Асоціації дослідників голоду-геноциду, перейменованої у 1998 р. в Асоціацію дослідників голодоморів в Україні (Веселова, 2004, с. 50). У своїй публікації, приуроченій до 60-х роковин Голодомору, О. Воля називає вищезазначену організацію «Асоціацією дослідників голодомору-геноциду» (Воля, 1993), а також вказує, що приєднується до ідеї Івана Драча про потребу створити «інститут досліджень голодомору-геноциду» (Воля, 1993). В. Марочко зазначив, що поняття «голод-геноцид» вживали частіше, ніж «Голодомор-геноцид» (Марочко, 2018, с. 92). У 1976 р. у Меморандумі №1 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод зазначалося: «З перших років сталінської диктатури Україна стала ареною геноциду і етноциду /.../ Український народ, котрий протягом багатьох століть не знав голоду, у 1933 р. втратив понад 6 мільйонів чоловік, які загинули від голодної смерті» (Меморандум №1..., [2025?]). Таким чином, автори документа, ймовірно, розглядали голод 1933 р. як одну зі складових геноциду та етноциду українського народу.

5 серпня 1987 р. датується відкритий лист В'ячеслава Чорновола до Михайла Горбачова, в якому дисидент називав голод 1933 р. геноцидом: «...справжній геноцид української нації – страшний голод 1932 – 1933 рр., що забрав мільйони людських життів» (Чорновіл, 2009, с. 96). У 1987 – 1988 рр. цей лист було опубліковано у низці видань (Чорновіл, 2009, с. 104).

Дж. Мейс у 1993 р. вказував, що вперше в СРСР означення до голоду 1932 – 1933 рр. як геноциду використав письменник Аполінарій Мацевич на сторінках часопису Спілки письменників України «Жовтень», який видавався у Львові (Масе, 1993, р. 147–148). Наприкінці повісті «Переднівок. 1933», в якій автор описує жахи голоду, він критикує декого зі своїх сучасників-інтелектуалів, які не готові відповісти на питання про події 1933 р.: «А проклятий голод тридцять третього ще чекає на ґрунтовне висвітлення. Не винен я, що зіткнувся зі смертю брата Петрика в сім років і зі смертю брата Іванка на одинадцятому році життя і змушений досі про це роздумувати, згадуючи категоричний вигук геніального російського письменника Федора Михайловича Достоевського про те, що не потрібна революція, коли вона спонукає хоч одну дитину ображено плакати. А я і в сім, і в одинадцять років, здається, був дитиною, як усі діти всіх людей і народів, і в сьогоднішніх ортодоксів од історії, таки наших, а не закордонних, котрі дуже добре знають, які твори яких авторів заборонені як антирадянські, і котрі ховають, мов страуси в разі небезпеки, свої освічені парсуни у пісок, коли їх запитують: “Як пояснити голод на Україні тисяча дев'яносто тридцять третього року! Це був геноцид, тобто поголовне винищення народу! Навіщо! В ім'я чого!”» (Мацевич, 1988, с. 35), – підсумовував викладене у своєму художньому творі свідок Голодомору. В наступних числах журналу (за січень та лютий 1989 р.) було опубліковано працю Василя Пахаренка про голод 1932 – 1933 рр. «Геноцид» (Пахаренко, 1989а, 1989б).

Висновки. Отже, перші зафіксовані згадки слова «голодомор» у значенні масового голоду 1932 – 1933 рр. у радянській Україні в діаспорних текстах припадають на 1960-ті рр. Одним із найраніших відомих прикладів є використання цього терміну в книзі М. Марунчака «Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні» (1963). У 1960-х – 1980-х рр. в українській діаспорі паралельно використовували різні назви на позначення голоду 1932 – 1933 рр., зокрема «Великий голод», «штучний голод», «Український Голокост» тощо. У праці М. Марунчака «Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі» (1985) слово «голодомор» використано понад 70 разів. Також слово «Голодомор» використали на встановленому у 1984 р. пам'ятнику у Вінніпезі. У 1980-х роках в одному з вінніпезьких видань було вжито формулювання «Український Голодомор-Геноцид». Натомість в Україні цей термін почали вживати дещо пізніше – з початку 1990-х років. Поодинокі характеристики голоду 1932 – 1933 рр. як геноциду в інтелектуальному середовищі України, яка на той час ще входила до складу СРСР, трапляється вже у 1970-х – 1980-х рр.

Подяка. Автор висловлює щире вдячність Силам Оборони України за можливість проводити дослідження, а також Науковому товариству ім. Шевченка в США за надіслані архівні матеріали.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Hladomor v minulosti. Květy americké (Omaha, Nebraska),** (1917, 24 října), 3–4.
- Mace, J.** (1993). How Ukraine Was Permitted to Remember. *Ukrainian Quarterly*, 49(2), 121–151.
- Prof. T.S. [Sosnovyi, T.]** (1948). Soviet Genocide of the Ukrainian People. *Ukrainian Quarterly*, 4(4), 325–338.
- Великий голод** в Україні 1932–1933 : збірник свідчень, спогадів, доповідів та статтів виголошених та друкованих у пресі в 1983 р. на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932–33 рр. (1988). Торонто: Українське православне братство святого Володимира.
- Веселова, О.** (2004). Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. *Український історичний журнал*, (2), 50–67.
- Виступи Дарії Ребет** викликали зацікавлення. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1963, 7 березня), 3.
- Відділи останню** прислугу Богданові Чубенкові. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1962, 22 січня), 3.
- Воля, О.** (1993, 10 вересня). Мертві волають до живих... *Голос України*, 3.
- Грицак, Я.** (2017, 24 листопада). Хто і коли вперше вжив слово «Голодомор»? *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/etymology-holodomor/>.
- Гудзь, В.** (2019). *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В.
- Жила, В.** (1991). *Бібліографія Михайла Г. Марунчака*. Вінніпег.
- Корисна поява.** М. Г. Марунчак «Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні». *Новий шлях*, (1963, 18 травня), 11.
- Кульчицький, С.** (2005). *Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Марочко, В.** (2007). Визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – геноцидом: історичний факт політичного самоутвердження та морального зцілення нації. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 16, 270–276.
- Марочко, В.** (2018). *Енциклопедія Голодомору*. Дрогобич: Коло.
- Марунчак, М.** (1962). *Маркіян Шашкевич на тлі доби*. Вінніпег: Загальна бібліотека «УКТ».
- Марунчак, М.** (1963). *Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні*. Вінніпег: Загальна бібліотека «УКТ».
- Марунчак, М.** (1964). *Канадійська Теробовля*. Вінніпег: Загальна бібліотека «УКТ».
- Марунчак, М.** (1964–1965). *Студії до історії українців Канади. Т. 1. Шотландські поселенці та українська громада Пойнт Доуглес*. Вінніпег: Українська вільна академія наук у Канаді.
- Марунчак, М.** (1976). Золотий ювілей Товариства «Рідна школа» ім. Маркіяна Шашкевича. *Шашкевичіяна*, (3), 2–8.
- Марунчак, М.** (1985). *Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі*. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді.
- Мацевич, А.** (1988). Переднівок. 1933. *Жовтень*, 12 (530), 13–35.
- Меморандум №1** Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. (2025?). Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті. URL: <https://hdauinp.org.ua/ua/archives-ua/collections-of-archival-documents/materialy/40-kolektsii-arkhivnykh-dokumentiv/mykola-rudenko/300-memorandum-1-ukrainskoi-hromadskoi-hrupy-spryannia-vykonanniu-helsinskykh-uhod>.
- Німецькі злочини** в Україні. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1963, 12 вересня), 4.
- Нові книжки і журнали.** *Український голос*, (1963, 29 травня), 11.
- Пахаренко, В.** (1989). Геноцид. *Жовтень*, 1 (531), 76–80.
- Пахаренко, В.** (1989). Геноцид. *Жовтень*, 2 (532), 86–90.
- Пропам'ятна книга** у пам'ять понад 7 000 000 українців голодом замучених Москвою. *Commemorative Book in Memory of 7 000 000 Ukrainians Starved to Death by Moscow*. ([1986?]). [Вінніпег]: Поступ.
- Рудницький, Я.** (1972). *Етимологічний словник української мови. Т. 1. А-Г*. Вінніпег: Українська вільна академія наук.
- Свобода**, (1978, 23 серпня), 1.
- Сенишин, Г.** (1983). *Бібліографія голоду в Україні 1932–1933*. Оттава; Монреаль.
- Українсько-канадійське товариство** прихильників визвольної боротьби. *Українські вісті (Едмонтон)*, (1953, 22 червня), 3.

.....
Чорновіл, В. (2009). *Твори : в 10 т. Т. 6 : Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990)*. Київ: Смолоскип.

Штепа, П. (1967). *Знахідки до словника чужослів*. Торонто: Видавець Семен Стасишин.

References:

Chornovil, V. (2009). *Tvory: v 10 t. (T. 6: Dokumenty ta materialy (lystopad 1985 – kviten 1990)*. [Works: in 10 Volumes. Vol. 6: Documents and Materials (November 1985 – April 1990)]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Hladomor v minulosti. [Famine in the past]. *Květy americké (Omaha, Nebraska)*, (1917, 24 října), 3–4. [in Czech].

Hrytsak, Ya. (2017, November 24). Khto i koly vpershe vzhyv slovo «Holodomor»? [Who and When First Used the Word «Holodomor»?]. *Ukraina Moderna*. URL: <https://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/etymology-holodomor/> [in Ukrainian].

Hudz, V. (2019). *Istoriografii Holodomoru 1932 – 1933 rokiv v Ukraini. [Historiography of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine]*. Melitopol: FOP Odnoroh T. V. [in Ukrainian].

Korysna poiava. M. H. Marunchak «Systema nimetskykh kontstaboriv i polityka vynyshchuvannia v Ukraini.» [A Useful Reference. M. H. Marunchak's «The System of German Concentration Camps and the Policy of Extermination in Ukraine»]. *Novyi shliakh*, (1963, May 18), 11. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2005). *Holod 1932 – 1933 rr. v Ukraini yak henotsyd. [The Famine of 1932 – 1933 in Ukraine as Genocide]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Mace, J. (1993). How Ukraine Was Permitted to Remember. *Ukrainian Quarterly*, 49(2), 121–151.

Marochko, V. (2007). Vyznannia Holodomoru 1932 – 1933 rr. v Ukraini - henotsydom: Istorychnyi fakt politychnoho samoutverdzhennia ta moralnoho ztsilennia natsii. [Recognition of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine as Genocide: a Historical Fact of Political Self-Affirmation and Moral Healing of the Nation]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 16, 270–276. [in Ukrainian].

Marochko, V. (2018). *Entsyklopediia Holodomoru. [Encyclopedia of the Holodomor]*. Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1962). *Markiian Shashkevych na tli doby. [Markiian Shashkevych on the Background of the Era]*. Winnipeg: Zahalna biblioteka «UKT». [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1963). *Systema nimetskykh kontstaboriv i polityka vynyshchuvannia v Ukraini. [The German Concentration Camp System and the Policy of Extermination in Ukraine]*. Winnipeg: Zahalna biblioteka «UKT». [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1964). *Kanadiiska Terebovliia. [Canadian Terebovlyia]*. Winnipeg: Zahalna biblioteka «UKT». [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1964 – 1965). *Studii do istorii ukraintsiv Kanady. T. 1. Shotliandski poselentsi ta ukrainska hromada Point Dohles.* Winnipeg: Ukrainska vilna akademiia nauk u Kanadi. [Studies in the History of Ukrainians in Canada. Part 1. Scottish Settlers and the Ukrainian Community of Point Dohles]. Winnipeg: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk v Kanadi. [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1976). Zoloty iubilei Tovarystva «Ridna shkola» im. Markiana Shashkevycha. [The Golden Jubilee of the Markiian Shashkevych Society «Ridna shkola»]. *Shashkevychiana*, (3), 2-8. [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1985). *Natsiia v borotbi za svoje isnuvannia: 1932 i 1933 roky v Ukraini i diiaspori. [A Nation in the Struggle for Its Existence: 1932 and 1933 in Ukraine and the Diaspora]*. Winnipeg: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk v Kanadi. [in Ukrainian].

Matsevych, A. (1988). Perednivok. 1933. [Time Before the New Harvest. 1933]. *Zhovten*, (12)530, 13–35. [in Ukrainian].

Memorandum No. 1 *Ukrainskoi hromadskoi hrupy spriannia vykonanniu Helsinskykh uhod. [Memorandum No. 1 of the Ukrainian Public Group for Promoting the Implementation of the Helsinki Accords]*. (2025?). Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ukrainskoho instytutu natsionalnoi pamiaty. URL: <https://hdauinp.org.ua/ua/archives-ua/collections-of-archival-documents/materialy/40-kolektsii-arkhivnykh-dokumentiv/mykola-rudenko/300-memorandum-1-ukrainskoi-hromadskoi-hrupy-spriannia-vykonanniu-helsinskykh-uhod> [in Ukrainian].

Nimestki zlochyny v Ukraini. [German Crimes in Ukraine]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1963, September 12), 4. [in Ukrainian].

Novi knyzhky i zhurnaly. [New Books and Magazines]. *Ukrainskyi holos*, (1963, May 29), 11. [in Ukrainian].

Pakharenko, V. (1989). Henotsyd. [Genocide]. *Zhovten*, 1(531), January, 76–80. [in Ukrainian].

Pakharenko, V. (1989). Henotsyd. [Genocide]. *Zhovten*, 2(532), February, 86–90. [in Ukrainian].

Prof. T.S. [Sosnovyi, T.] (1948). Soviet Genocide of the Ukrainian People. *Ukrainian Quarterly*, 4(4), 325–338.

- Propam'iatna knyha u pamiat ponad 7 000 000 ukraintsiv holodom zamuchenykh Moskvoiu** [Commemorative Book in Memory of 7 000 000 Ukrainians Starved to Death by Moscow]. (1986?). [Winnipeg]: Postup. [in Ukrainian].
- Rudnytskyi, Ya.** (1972). *Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoi movy. T. 1. A-G.* [Etymological dictionary of the Ukrainian language. Part 1. A-G.]. Winnipeg: Ukrainska vilna akademiia nauk. [in Ukrainian].
- Senishyn, H.** (1983). *Bibliografiia holodu v Ukraini 1932 – 1933.* [Bibliography of the Famine in Ukraine 1932 – 1933]. Ottawa; Montreal. [in Ukrainian].
- Svoboda,** (1978, August 23), 1. [in Ukrainian].
- Shtepa, P.** (1967). *Znadibky do slovnyka chuzhosliv.* [Contributions to the Dictionary of Foreign Words]. Toronto: Vydavets Semen Stasyshyn. [in Ukrainian].
- Ukrainsko-kanadiiske tovarystvo** pryhylnykyv vyzvolnoi borotby [Ukrainian Canadian Society of Supporters of the Liberation Struggle]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1953, June 22), 3. [in Ukrainian].
- Velykyi holod v Ukraini 1932 – 1933: zbirnyk svidchen, spohadiv, dopovidiv ta stattiv vyholoshenykh ta drukovanykh u presi v 1983 r. na vidznachennia 50-littia holodu v Ukraini v 1932 – 33 rr.** [The Great Famine in Ukraine 1932 – 1933: A Collection of Memoirs, Speeches and Essays Prepared in 1983 in Commemoration of the 50th Anniversary of the Famine in Ukraine During 1932 – 33] (1988). Toronto: Ukr. pravosl. brat-vo sv. Volodymyra. [in Ukrainian].
- Veselova, O.** (2004). Uvichnennia pamiaty zhertv holodu-henotsydu 1932 – 1933 rr. v Ukraini [Immortalizing the Memory of the Victims of the 1932 – 1933 Famine-Genocide in Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (2), 50–67. [in Ukrainian].
- Viddily ostanniū** prysluhu Bohdanovi Chubenkovi [Send off the Last Servant of Bohdan Chubenko]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1962, January 22), 3. [in Ukrainian].
- Vola, O.** (1993, September 10). Mertvi volaiut do zhyvykh... [The Dead Call Out to the Living...]. *Holos Ukrainy*, 3. [in Ukrainian].
- Vystupy Darii Rebet** vyklykaly zatsikavlennia [Daria Rebet's Speeches Aroused Interest]. *Ukrainski visti (Edmonton)*, (1963, March 7), 3. [in Ukrainian].
- Zhila, V.** (1991). *Bibliografiia Mykhaila H. Marunchaika.* [Bibliography of Mykhailo H. Marunchak]. Winnipeg. [in Ukrainian].